

REFREN O NARODNOSTI

Josip Vidmar

Na nedavnem VIII. kongresu Zveze komunistov Jugoslavije so me v referatih, ki so poglobljeno razpravljali naš nadaljnji družbeni razvoj in realiziranje doslednih socialističnih odnosov v našem življenju, posebno živo zanimala mesta, kjer so naši vodilni politiki obravnavali mednacionalne odnose v naši državni federaciji. Zanimala so me izvajanja o tem predmetu tako intenzivno, ker se mi zdi, da zadeva problematika, ki je z njimi v zvezi, moralno politični ali politično moralni živec naše skupnosti, neko posebno občutljivo in za vso našo eksistenco posebno važno življenjsko tkivo, od katerega zdravja je odvisen končni uspeh vsega drugega političnega snovanja in ravnanja med nami.

Pri razmišljanju o tem vprašanju in tehtanju raznih stališč, ki so bila izrečena na tem širnem zborovanju, se je v človeku zganila vsa resnično ogromna gmota vsakršnih čustev, misli in spominov, ki jih je v zvezi s problemom narodnosti preživel v zadnjih petdesetih letih osebnega življenja in zgodovine Slovencev, kakor tudi drugih jugoslovanskih narodov. Česa vsega nisi preživel kot občutljiv in zaveden član svojega naroda v tem polstoletju, ki je tako natrpano z velikimi in usodnimi dogodki in vsakršnimi zgodovinskimi spremembami v življenju evropskih narodov in narodov sveta, s tem pa tudi v zgodbah neznatnejših predelov našega kontinenta, v katerih nam je sojeno živeti. Da, česa vsega nismo prečutili kot Slovenci v tem viharnem času! Tu je bilo zgodnje, verno prisluškovanje besedam in čustvom naših velikih mož od Prešerna do Cankarja in Župančiča; bila je brezskrbna mladostna vera in prva navdušenost za narodno stvar, bili so prvi pretresi ob krivicah in žalitvah, storjenih narodu in tolikim od nas osebno; prihajala so prebujenja zavesti o nelahki usodi biti član majhnega in — bogvedi — morda bližjemu izginotju zapisanega naroda; po tej zavesti padanje v novo skrajnost, v vero o poslanstvu malih narodov in z njimi vred našega, in spet melanholično motrenje mirnega in varnega narodnostnega čustva pri ljudeh velikih narodov ali takih, ki živijo na robu svetovnih terišč in bojišč. Globoko čustvo strmenja nad nepojmljivo nečloveškim, naravni pameti tako nasprotnim zatiranjem in raznarodovanjem, ki so ga bili deležni tvoji rojaki zaradi tuje pohlepnosti po zemlji, na kateri živimo. Obup in gnus in črno čustvo sovraštva in žalosti, odpor ponosa in osebnega dostojanstva in vere v najosnovnejše človeške pravice in še obup in še vera in še negotovanje, ogorčenje nad usodno zahtevo, da moraš biti zaposlen s stvarjo, ki bi morala biti mirno in naravno čustvo

v tebi, ogorčenje nad tem usodnim imperativom, ki ti ga znova in znova vsiljuje ali zavrženost ali nespamet drugih. Nato vsiljene, težke odločitve zase in za druge, spet v zvezi z usodo naroda. Krvava odgovornost, kri, žrtve, vse pri živi zavesti o naši fizični neznanosti, toda pri ravno tako živi zavesti o dolžnosti, ki nam jo nalagata čas in prostor, v katerem živimo. In naposled, naposled začasna pomiritev v priborjeni svobodi, v sorazmerni varnosti, ki jo morda še vedno motijo nedognanosti ali nedozorelosti v življenju naše nove socialistične družbe.

Da, vsa ta resnično ogromna, težka in skoraj nepregledna življenjska gmota se je zganila v meni, ko sem poslušal izvajanja o problematiki naših mednacionalnih odnosov, ki da nekako ne morejo in ne morejo dozoreti, čeprav se človeku zdi, da naj bi bili, da so tako zelo naravni in preprosti. In kakor sem se kajpada strinjal z govorniki, ki so poudarjali, da stvari nikakor niso dramatične, kar dejansko niso, in da jih bomo s socialistično mislijo, ki je pamet današnjega sveta, zagotovo uredili, je tisto, kar se je premaknilo v meni, zahtevalo, da moram na vsak način opraviti sam pri sebi ponoven pregled vse te stokrat preklete in stokrat blagoslovljene stvari našega naroda, ki jo človek včasih doživlja kot kruto realnost, včasih pa se mu hoče zdeti skoraj kot gola utvara, ki je bogvedi kako in kdaj dobila oblast nad človeškim razumom in nad našo vestjo, kakor je še pred tako nedavnim svoji moči pokorila človeško vest in razum nekdanja utvara človeštva — religija. Da, pregledati to stvar, pregledati njeno sedanjo podobo v naših srcih.

I

Narod, narodnost, domovina so besede, okrog katerih se je v zadnjih dvesto letih evropske zgodovine nakopičilo ogromno človeških, moralnih in političnih energij, ki povzročajo zgodovinske dogodke z vsemi njihovimi značilnostmi, kakršne so vojne, porazi in zmage, žrtve in katastrofe ali dosegi življenjskih oblik, ki se zde pripadnikom narodov pravilnejše, pravičnejše ali bolj skladne z naravo njihovih kolektivnih nagnjenj in čustev. Razlagajmo si te silne politično-moralne moči kakor koli, prekompleksne so, da bi jih mogli razložiti urejeno in sistematično strnjeno. Kajti prvotnemu in začetnemu čustvu, ki je bil osnova ali zametek današnjega domovinskega čustva, se je v zadnjih dveh stoletjih pridružilo toliko drugih zavednih in polzavednih duhovnih komponent in to v tako raznolikih kombinacijah, da je pravzaprav težko govoriti o enem narodnem čustvu, temveč bi bilo treba govoriti o domovinskih čustvih raznih narodov, zakaj skoraj vsak narod doživlja to čustvo o

lastni usodi drugače, pač v skladu s svojo naravo, zgodovino in položajem.

Če govorim o procesih zadnjih dvestotih let, govorim vedoma nenančno, ker imam v misli evropsko razdobje po zmagi meščanstva in kapitalizma. Ti procesi, v katerih so se narodi končno izoblikovali, so bili tako odločilni, da sociologi govore sploh o takratnem nastanku narodov, po evropski meščanski revoluciji. Ta misel pa je seveda točna samo do neke meje. Jasno je, da narodov nista mogla narediti ne kapitalizem ne meščanstvo. Narodi so bili. Od kdaj, je kajpada težko reči. Nedvomno pa so bili in je v njih eksistirala tudi neke vrste občutek o narodnosti, neka zavest o tem dejstvu. Nobenega dvoma ne more biti, da je izraelska misel o »izvoljenem ljudstvu« že zelo izrazita zavest narodne skupnosti in pripadnosti k nji. Podobno — rekel bi — polzavest je ugotoviti tudi pri starih Grkih, čeprav so bili razcepljeni v celo vrsto mestnih držav. Kajti v odnosu do vseh negrških narodnosti so bili Heleni, vtem ko so bili vsi drugi narodi zanje barbari. Poseben politično nacionalen pojem predstavlja na primer tudi srednjeveški uradni naslov nemškega cesarstva, ki se je imenovalo »rimska država nemškega naroda«; ilustrativna je tudi starejša nemška beseda za pojem nemški, iz katerega je nastala beseda »deutsch«, ki ne pomeni nič drugega kakor njihov današnji pojem »völkisch«; tudi ta govori o občutku za neko naravno rodovno skupnost. Mislim, da tudi slovensko ime Nemeč izraziteje kot druga narodna imena govori o občutku neke etnične ali vsaj jezikovne različnosti četudi vsa druga imena narodov, ki so večidel dovolj stara, nujno izvirajo iz nekega razlikovanja, ki ne more ne biti povezano z nekakšnim narodnim občutkom.

Po zmagi meščanstva se je ta občutek dokončno preselil v zavest, s čimer je doživel intenzivno kvalitetno preobrazbo, kakršno doživi toliko stvari človeške notranjosti, če preskočijo v zavest, ki jih nato razvije, spremeni v program in jih pogosto tudi pretira. Tako se je zgodilo po francoski revoluciji tudi z narodnostnim čustvom, ki je kmalu začelo zavzemati nenaravne razsežnosti in se pričelo uveljavljati v naslovih in geslih, kakršni so na primer: patetični »la grande nation«, megalomanski »Deutschland über alles«, sofistčni »wright or wrong — my country« in celo Rusi so izkopali svoje bizantinsko srednjeveško geslo: »svjataja Rus'«. Take in podobne pretiranosti ali utvare in laži so naravno vodile k šovinizmu, k nacionalnemu ekspanzionizmu, k sistematičnemu in brezdušnemu zatiranju in raznarodovanju manjših narodov in celo k izkoriščanju velikih zaostalih narodov v Evropi in k ravno tako sistematičnemu, toda še nepopisno bolj brezdušnemu kolonializmu,

ki je in ostane najsrამotnejše poglavje evropske civilizacije v času kapitalizma in imperializma.

Hkrati s temi procesi, ki jih je povzročila popačena narodna zavest, pa tudi žlahtnejša evropska misel ni mogla povsem mimo fenomena narodnosti. Razglabljala je o njem, ga tehtala in razlagala, pri čemer je ustvarila vrsto teorij o tem, kaj sta narod in narodnost, kaj je njun smisel in pomen. Razvila je teorijo o specifičnosti narodnih značajev, iz katerih da izvirajo specifične nadarjenosti, ki se spet morajo manifestirati vsaka na svoj način, in to zlasti v umetniških kulturah; tako je narodnost skoraj mogoče označiti kratko malo kot specifičen organ za umetnost in kulturo. Naj umetnost predstavlja še tako vsečloveške in univerzalne vzpone duha, zakoreninjena je zmeraj v nacionalnem elementu, katerega prerašča, prečiščuje in povzdiguje v občečloveški svet. In ta zakoreninjenost v nacionalnem se ne nanaša na vnanja izrazna sredstva kakor pri literaturi na jezik, marveč kratko malo na posebne psihične strukture narodov, ki so se v njih razvile pod vplivom posebne usode, posebne zgodovine, posebnega življenjskega prostora in tako dalje in tako dalje. Zaradi tega je tej evropski misli vsaka narodnost sveta in dragocena, saj predstavlja svojo inačico človeške narave in s tem možnost za posebno inačico kulture.

Z vsemi temi tezami in podmenami se lahko strinjamo, lahko pa jih tudi odklanjamo, čeprav je skoraj nemogoče tajiti, da evropsko in svetovno kulturno izkustvo ne bi nudilo dokaj dokazov za nekatere izmed njih. Toda če hočemo varno in zanesljivo oceniti moralno vrednost narodnega čustva, zoper katero je mogoče, kakor smo videli, dvigniti tudi veliko obtožb, se moramo omejiti na razbor njegovih prvotnih osnov. Kaj je narodnost? Vsi naši pojmi, kakor narod, rod, narodnost vsebujejo koren »rod«, ki je popolnoma analogen romanskemu »nation«. Iz tega je nemara dopustno sklepati, da je prvotno pojmovanje tega dejstva in prvoten občutek zanj, saj je več kot verjetno, da je pojem nastal iz občutka, predstave o nekakšnem sorodstvu, o nekakšni rodovni povezanosti pripadnikov naroda, ki je bil v svojem zametku gotovo — rod. Kaj je tedaj osnovna narodnemu čustvu? Verjetno čustvo sorodnosti, ki je prva in najnaravnejša manifestacija človekove višje narave, njegove prvobitne družnosti. Človek po tej svoji višji naravi ne more živeti zaprt vase. Njegov duh, zlasti pa njegovo čustvo, pa ga imenujmo ljubezen ali kako drugače, si iščeta izhoda in si najdeta prvi objekt v rodbini in rodu. To je prvi življenjski prostor, ki si ga človeško čustvo osvoji in ravno to čustvo je izhodišče za vse nadaljnje prodiranje in blago osvajanje sveta in človeštva po duhu in ljubezni. Preprosto in starodavno je to čustvo, vendar vsi vemo, da samo prek tega čustva čutimo tudi s člo-

veštvo in za človeštvo. Narodno čustvo je prva zmaga asociativne, višje narave v človeku nad težko, divjo sebičnostjo in samopašnostjo. Človeku nalaga dolžnosti do skupnosti, ki niso zmeraj lahke, včasih pa zahtevajo od njega tudi junaštva in zadnje žrtve. Kot tako je to čustvo vredno spoštovanja, nege in skrbi, da ostane zvesto samo sebi in da se ne izrodi v omejenost ali pretiranost.

II

Zdelo se mi je naravno in nič se nisem čudil, da so referenti na kongresu poudarjali spoštovanje do narodnega čustva in njegovo nedotakljivost. Kako bi moglo biti drugače na zborovanju članov Zveze komunistov? Narodnost je danes, zlasti pri nas, v Evropi, važna sestavina sleherne individualnosti, ki se je ne smeš dotikati, če nočeš prizadeti celotne osebnosti. In skrb za osebnost je ena izmed prvih zahtev humanizma, tem prej socialističnega humanizma, če ni ta izraz pleonazem, ko vendar socializem ni nič drugega kakor najdosledneje razvit humanizem našega časa. Vrhu tega mora biti slednjemu borcu za brezrazredno družbo jasno, da taka družba ni mogoča v skupnosti, v kateri ni popolne enakopravnosti vseh državljanov, se pravi, v kateri ne bi bilo popolnoma enakopravnih narodov. Narodno čustvo, ki je tedaj v mnogonarodni državi zelo občutljiv in nepodkupljiv barometer za napetosti med etničnimi enotami, je eden od nezmotljivih »pokazateljev«
o resničnem stanju socialističnih odnosov v taki državi.

Treba je kajpada ugotoviti, da je nacionalno vprašanje v Jugoslaviji načelno in v glavnem urejeno, o čemer priča dejstvo federacije in obstoj štirih ali petih nacionalnih republik, ki v marsičem niso samo videz neke neodvisne državnosti. Ali pa je to vprašanje dokončno rešeno tudi v miselnosti in v naravah vseh nas in v prvi vrsti v miselnosti vseh intelektualcev in javnih delavcev? Predsednik Tito je v svojem referatu poudaril, da je bilo to vprašanje pri nas rešeno »na načelu enakopravnosti vseh narodov, na njihovi prostovoljni združitvi s pravico do odcepitve«. Vendar je hkrati podčrtal tudi to, da »so ljudje in celo komunisti, ki so se naveličali močnega gesla iz naše osvobodilne borbe in ki so mnenja, da so se nacionalnosti v našem socialističnem družbenem razvoju že preživele in da je potrebno, da odmro. Ti ljudje mečejo enotnost narodov v en koš z likvidacijo nacij in z ustvarjanjem nečesa novega, umetnega, se pravi enotne jugoslovanske nacije, kar je malodane podobno asimilaciji in birokratski centralizaciji, unitarizmu in hegemonizmu.«

Če razmišljam o nastopanju takih mnenj v naši javnosti, sem si na jasnem glede dveh poglavitnih dejstev, ki so z njimi v zvezi. Prvič izvirajo take teze res očitno iz vrst nekakšnih intelektualcev in javnih delavcev, ki pa jih nemara ni tako zelo malo, kakor se splošno misli, ker bi se sicer njihove ideje sploh ne mogle tako glasno pojavljati v naši družbi. In kdo drugi kakor intelektualci ali javni delavec naj bi se sploh ukvarjal s takimi špekulacijami? Drugo dejstvo, ki ga tudi ni prezreti, pa je to, da so te teorije hote ali nehote predvsem naperjene zoper Slovence in še zoper Makedonce, kajti pri »likvidaciji narodnosti« gre predvsem za likvidiranje posebnih jezikov, kakor tudi »asimilacija« ne pomeni nič drugega kakor jezikovno in še kulturno asimilacijo — koga? Spet nas z Makedonci. Ne vem, kako reagirajo na te »ideologije« Makedonci, vem pa, kako odgovarja nanje naše slovensko narodno čustvo, in sem prepričan, da so za sožitje naših narodov nenavadno škodljive in dvakrat nenavadno škodljive, če ravno tako neugodno vznemirjajo čustva prebivalcev naše najjužnejše nacionalne republike.

Kadar hočejo biti antinacionalni ideologi ali boljše rečeno nacionalni ideologi »jugoslovanskega naroda« načelni, se zlasti radi opirajo na preživelost nacionalizma in na internacionalizem, ki je eden od izhodišč socializma. Glede preživelosti nacionalizma trdijo, da je nacionalizem v odmiranju, da ne more več progresivno vplivati na dogajanje ne v svetu ne pri nas doma. Seveda je očitno, da je nacionalizem danes v mogočni rasti, ne v upadanju ali v odmiranju. Saj zgodovina ne pomni tolikšnih sprememb na podobi sveta, kakršne predstavlja današnje osvobajanje kolonialnih narodov, ki ga je v celoti šteti med nacionalne osvobodilne boje in med zmage nacionalne ideje, pa naj bi bili narodi ali rodovi, za katerih svobodo gre, na še tako primitivni stopnji razvoja in etnične izoblikovanosti. Kakšno odmiranje te ideje v svetu? In kako je premagana pri nas, v naši socialistični družbi?

Teza imenovanih »ideologov« sloni na takihle premisah. Živimo v državi in v skupnosti narodov, katerih poglavitni napor je usmerjen v realizacijo socialističnih odnosov. Spričo tega je nacionalno vprašanje povsem nevažno ali celo škodljivo za naš pravi napredek; treba ga je tedaj čimprej popolnoma odpraviti z dnevnega reda. V ta namen se je treba odločiti za enotno narodnost in na tej novi osnovi dograditi socializem, v katerega ideološki zakladnici zavzema eno izmed najvažnejših mest — internacionalizem. Vsekakor nenavadna logika, kajti vse to se pravi v imenu internacionalizma skrbeti za izdelavo nove nacije in skušati nacionalizem premagati z novim »višjim« nacionalizmom, ne pa s socialističnim urejanjem te problematike, ki je rešljiva samo na en način. Kakor je mogoče brezrazredno družbo ustvariti samo z odpravo

vseh narodnih neenakopravnosti, tako je mogoče doseči pravi internacionalizem samo s pravičnim reševanjem vseh nacionalnih problemov. Ko bodo dejansko rešeni ti, se bo narodno čustvo v ljudstvih in posameznikih pomirilo in narodnost bo postala popolnoma osebna zadeva vsakogar; nihče je ne bo ne motil ne prizadeval in za nikogar ne bo socialno važna in tudi sama ne bo nikogar ovirala ali omejevala pri zavzetosti za stvari človeštva, marveč bo ostala samo intimna osnova osebne kulturne dejavnosti. Tako bi moglo priti do pravega internacionalizma, ki si ga nihče ne more želeti iskreneje, kakor ravno mi, ki smo zmeraj in zmeraj deležni skrbi za naše izveličanje v »višjih« nacionalnih tvorbah.

V prizadevanju teh neprijetnih »ideologov« ne vidim nobenega socializma, čeprav govore o njem, pač pa sem prepričan o njihovi težki obremenjenosti z dediščino nespodbudne in povsem nesocialistične preteklosti, ki jo je resnično in na vsak način treba odkloniti in obsoditi, kakor je storil predsednik Tito v svojem referatu, ko je svoja razmišljanja o teh pojavih v naši skupnosti zaključil s temile besedami: »Vem, da gre tukaj samo za posameznike, toda tudi taki posamezniki lahko naredijo veliko škode. Kolikor so taki posamezniki člani Zveze komunistov, je treba reči, da jim v naši Zvezi ni mesta, ker so škodljivi.«

III

Nekje v tem razmišljanju sem že zapisal, da so nacionalizmi različni in da je na svetu toliko nacionalizmov oziroma narodnih čustev, kolikor je narodov. Vsak narod občuti svojo eksistenco in svojo usodo drugače in spremlja svojo zgodovino z drugačnimi občutki. Neke posebnosti ima tudi naš, slovenski nacionalizem. Če naj najprej omenim najpozitivnejšo od njih, bi dejal, da je naš nacionalizem zelo človeški, ker je popolnoma neagresiven. Naravna stvar. Naša maloštevilnost in omejenost ozemlja, ki je ostalo v naši lasti, nista nikdar budila v nas oziroma nista pustila, da bi se v nas razvila kakršna koli in proti komur koli usmerjena agresivnost. Naš nacionalizem je zgolj defenziven in zaradi tega — po zaslugi ali ne — med izrazitimi egoizmi mnogih narodov, kakor sem že rekel, zelo človeški. Razumljivo je, da je pri tem spričo trdega tisočletnega hlapčevanja obremenjen z neko precejšnjo občutljivostjo ali celo preobčutljivostjo, ki se molče zapira vase, ki je nezaupljiva in nekoliko malodušna. Vrh tega pri tem ni spregledati važnega dejstva: slovenski nacionalizem ni bil nikdar povezan z nikakršno državotvornostjo. V državah, v katerih so Slovenci živeli, so bili podložniki ali tujci, v

nemškem cesarstvu in v Avstriji so bili prvo, v stari Jugoslaviji pa državljani neke podrejene vrste, saj so se morali skoraj ves čas obstoja te politične tvorbe vznemirjati in boriti za pravice svoje narodnosti, čeprav se je ta država nekaj časa imenovala kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Vsaj ta psihološka dejstva je treba imeti pred očmi, če hočemo prav razumeti, spoznati in oceniti naš današnji nacionalizem in naše intimnejše odnose do naše današnje jugoslovanske stvarnosti.

Če govorim o teh, je treba predvsem poudariti, da je za Slovence edini realno možni obstoj — njihova pripadnost k skupnosti jugoslovanskih narodov. Tega se popolnoma določno zavedajo, saj je bilo takó celo v stari Jugoslaviji, in noben drug političen koncept ne igra v naši zavesti absolutno nobene vloge. Ravno tako so Slovenci s prav neznatnimi izjemami povsem odločni pristaši socializma, in to kajpak spet jugoslovanskega. Sicer pa je ta orientacija pri narodu, ki ga je Ivan Cankar pač po pravici imenoval »narod-proletarec«, več kot naravna. Kratko malo nujna. In socializem je s svojimi dosežki kljub vsemu tako preobrazil naše dežele in ljudi, da res nikomur ne seže v misel ugovarjati zoper njega ali nasprotovati mu, razen če bi kdo hotel upoštevati nekaj vročih glav, ki pa se vrhu tega same skrivajo spet za zaslonom socializma.

V novi socialistični Jugoslaviji seveda našega obstoja nihče ne ogroža. In vendar ni mogoče reči, da bi bilo slovensko narodno čustvo do kraja pomirjeno in utešeno. Gotovo igra pri tem precejšnjo vlogo občutljivost, ki sem jo omenil kot dediščino preteklih časov. Res pa je, da naposled mora vsakemu Slovincu že presedati to večno ponavljajoče se kombiniranje o enotnem jugoslovanskem narodu, katerega nastanek ali rojstvo ali izdelavo bi neogibno plačali z resignacijo ali z izgubo svoje individualnosti ravno Slovenci. Če ostanem pri ocenjevanju takih pojavov na popolnoma nepolitični ravni, moram reči, da je v njih nekaj netaktnega in brezčutnega, kar mora povzročati resna nerazpoloženja, ki so popolnoma nepotrebna in ki ne morejo koristiti nikomur in ničemur. Ni si namreč težko odgovoriti na vprašanje, ki je spričo teh kombinacij naravno: kakšnega reda državljani pa so ti, ki smejo kombinirati z našo narodno usodo, in kakšnega reda državljani smo mi, ki moramo biti v njihovih špekulacijah objekt?

Na žalost niso to edini pojavi, ki dajejo povod za nekakšno vznemirjenost slovenskega nacionalnega čustva. Z njim je na primer ozko povezano vprašanje slovenskega jezika, ravnanja z njim v našem življenju izven meja Slovenije in celo v Sloveniji sami. O tem je bilo napisanih in govornjenih morje besed, pravičnih in krivičnih obtožb, ki mislim, da jih tukaj ni ponavljati. Potem je tu dovolj pojavov, ki jih čutimo kot krivice in zapostavljanje, in to zlasti v zvezi s kulturnimi

manifestacijami. Te strani spadajo v kategorijo površnosti, nepazljivosti, neobveščенosti, nekatere pa tudi v poglavje instinktivnega neupoštevanja tega, kar je slovensko. Toda to so kljub vsemu manj važne in manj dalekosežne stvari, čeprav ni mogoče reči, da ne bi bile zelo občutljive. Važnejše vprašanje, ki se spričo tega, čemur bi v glavnem lahko dobrohotno rekli nerazumevanje, pojavlja med Slovenci, je vprašanje kompetenc naših nacionalnih republik. In če, kakor smo slišali v predsednikovem referatu, »srečujemo mnenja, da smo baje pretiravali s pravicami in vlogo socialističnih republik«, je v Sloveniji zagotovo prevladujoče mnenje, da so spričo vsega povedanega pravice in vloge slovenske republike preomejene in da bi jih bilo treba na vsak način razširiti. Toda ta problematika, ki zagotovo sodeluje pri oblikovanju našega narodnega počutka, je preobsežna, da bi jo mogel podrobneje obravnavati.

V zvezi s pravkar rečenim pa je še stvar, ki je očitno mogočen faktor v razpoloženju jugoslovanskih narodov, slovenskega pa še posebno, faktor, ki ga pri tem razboru našega narodnega občutja ni mogoče izpustiti in ki je kajpada v vsakem pogledu osnovne važnosti. To je ekonomski faktor. Predsednik Tito je v tej zvezi govoril takole: »V vseh naših republikah oziroma na nacionalnih področjih izražajo včasih posamezniki skrb za nacionalne interese, ki so baje ogroženi. Taki ljudje vidijo samo negativne posledice raznih ukrepov naše ekonomske politike za ‚njihova‘ področja in narobe, samo korist za druga področja.« Iz teh besed je videti, da se take skrbi pojavljajo v Jugoslaviji vsepovsod in ne samo pri Slovencih. Seveda pa ni izključeno, da so ponekod te skrbi bolj upravičene in drugod manj. Nekatere izmed njih so gotovo bolj ali manj utemeljene, kakor je razbrati iz drugih predsednikovih besed, ki se sicer ostro obračajo zoper šovinistične izpade v zvezi z našo ekonomiko, ki pa nam hkrati pravijo, da »imajo neka nasprotja tako v federaciji kakor v republikah svoje korenine v tistem, kar je, kakor se mi zdi, tudi najvažnejše v ekonomskem razvoju naše države — v administrativno-birokratskem razpredeljevanju in drugih nepravilnostih, v razlikah v razvitosti posameznih republik in oblasti ter podobnem.« Skratka, neke razloge, ki niso vsi povsem izmišljeni, to vznemirjenje ima. In razumljivo je, da intenzivno vpliva na razpoloženje širših kolektivov. Nerazpoloženje, ki je med Slovenci v tej zvezi precej razširjeno, bi bilo treba pomiriti z jasnimi in preglednimi, tudi laiku razumljivimi obračuni o našem gospodarstvu, ki bi jih bilo treba položiti pred vso jugoslovansko javnost in v katerih bi bilo potrebno brezpogojno pokazati resnično stanje stvari. Zavedam se, kako neizmerno zapleteni so računi naše skupnosti, kjer razvitejši glede marsičesa drugače žive od zaostalih in zaostali spet od razvitih, kar preglednost računov skoraj onemogoča;

vendar se mi zdi, da bi bilo zaradi pomiritve podobnih občutkov to vredno, koristno in potrebno storiti.

Naposled se mi je pri razbiranju našega sedanjega nacionalizma in narodnega razpoloženja dotakniti še enega momenta, ki povzroča neko višjo vznemirjenost v našem razumništvu. Ta moment ne sega v naše življenje od zunaj, marveč je stvar nas samih, naše kolektivne zrelosti. Gre za usodo naše kulture. Če ima življenje poleg življenja samega še smisel v tem, da sledi naravnemu vzgonu vsega obstoječega k višjim in popolnejšim tvorbam, v moralnem svetu tedaj k zlahtnejšim in lepšim oblikam, potem je edina pot k temu smotru kultura, zlasti vsa umetniška, pa tudi znanstvena kultura. Zato ju je treba gojiti in pospeševati, žrtvovati zanju potrebna sredstva in jima izkazovati ljubezen in razumevanje za njuno pomembnost. Naj že bodo spričo vsega, kar je bilo rečeno v prejšnjih odstavkih, naši narodni računi taki ali taki, resnice o kulturi se moramo zavedati in moramo storiti, kar je potrebno. Danes razpolagajo naši samoupravni kolektivi sleherni dan z vse večjimi in večjimi sredstvi. Zato se oglašam v nas vprašanje, ali smo storili vse potrebno, da ti samoupravni faktorji ne bodo prezrli kulturnih potreb in da bodo res temu smotru posvetili pozornost in skrb, kakršni sta zanje nujni. In če smo to zamudili?

To so nemiri našega narodnega čustva, ki vnašajo v naše življenje živčnost in nerazpoloženje. Toda ne dovolimo jim, da bi nas obvladali. Modrost, ki jo lahko zajemamo iz svoje in tuje zgodovine, nam govori, da je pot iz suženjstva in zaostalosti do resnične svobode dolga. Da narod živi stoletja in stoletja, da je njegov vzpon delo mnogih in mnogih individualnih skrbi in nezadovoljnosti ter mnogih in mnogih prizadevanj, naporov, bojov, ki ne smejo ponehati in zamreti nikoli. Borimo se tedaj, prizadevajmo si in se trudimo in stvar našega naroda se mora pomakniti više in naše narodno čustvo se bo pomirilo ter nam bo samo še v plodno oporo pri kulturnem delu in v živo pomoč pri našem prodiranju v obče človeške sfere.